

Erik Pontoppidan den yngre og Als.

Af Marius Kristensen.

Fra ridefogden Erik Knudsen på Bjærggård i Sønder Broby sogn på Fyn nedstammer den danske præste- og embedsmandsslægt, som lavede deres fødesogns navn Broby om til det latinske Pontoppidan. Mange af slægten har ydet et godt arbejde i Danmarks tjeneste lige fra de første Broby-sønner — en af dem skrev den første større danske sproglære — til generalkonsul Hendrik Pontoppidan i Hamborg, hedesagens og husmændenes utrættelige talsmand, og præsten Dines Pontoppidans begavede sønner, blandt dem den Henrik Pontoppidan, som sang velkomstsangen til de hjemvendte danske Sønderjyder.

Den første Henrik Pontoppidan var gift med Anne Krabbe (af den skånske slægt) og havde bl. a. en søn Ludvig Pontoppidan, som blev stiftsprovst i Århus. I sit andet ægteskab fik Ludvig Pontoppidan sønnen Erik, som er født i Århus den 24. august 1698. Hans første minde rækker tilbage til begyndelsen af august 1700. Da Karl XII den 4. august gik i land ved Humlebæk, nåede rygtet snart til Århus, og den lille dreng fik lov at pønse på, hvad det var for en, man kaldte fjenden, og som satte hele landet i sådan en uro. Det er vist meget få børn, der kan huske en begivenhed, som ligger forud for det fyldte andet år; det kunde altså Erik Pontoppidan. Ligesom han tidlig tænkte over, hvad han hørte, var han i det hele et opvakt og livligt, nok også noget vildt barn, og stod i høj yndest hos fa-

derens nærmeste overordnede, biskop Johan Braem, som tog ham med som rejseselskab på en rejse til Viborg.

Men da han er fyldt 8 år, dør bægge hans forældre, først faderen, og et halvt år efter moderen. Hjemmet blev opløst og de yngre børn sat ud hos slægtninger. Erik kom til en fjærn slægtning på Kokkedal ved Limfjorden, men da han trods ejérens godhed for ham ikke havde det godt, kom han efter halvandet års forløb (i 1709) til Fredericia, hvor hans 19 år ældre halvbroder, Mag. Henrik Pontoppidan, var blevet tysk sognepræst (garnisonspræst). Her oplevede han kongebesøget i Kolding i peståret 1711, og det er ikke underligt, at drengen syntes, de prægtigt klædte hoffolk havde det som i himmelen. Mindst drømte han om, at han engang selv skulde mættes og trættes ved mange års hofliv.

Fredericia med sin væsentlig tyske garnison gav drengen lejlighed til at lære sig at forstå og tale tysk, hvad han senere fik nytte af, men da skolen i Fredericia ikke var god, satte broderen ham et par år i huset hos præsten Ove Guldberg i Barrit, som holdt en slags privat læreanstalt. Han blev student fra Fredericia skole 1716 og blev rus, da russerne (Peter den Stores soldater) satte deres præg på hovedstaden. Sine eksamensstudier gennemførte det vel begavede unge menneske på lige så kort tid som Holberg, 2 år trods adskillig tids fraværelse fra København, væsentlig på grund af pengemangel. Men hverken i studenterlivet eller det vågnende religiøse (pietistiske) liv tog han del; og så snart han havde taget sin teologiske eksamen (med 2. karakter), drog han bort fra byen og slog sig ned hos en morbroder i Holsten.

Denne morbroder var en ikke helt almindelig mand. Han havde været fransk gendarmofficer og var derfor godt hjemme i det franske sprog. Senere havde han været kaptajn i den danske hær, men efter at have ægtet en rig dame blev han godsejer og levede nu i ro med sin familie. Han havde et godt lille bibliotek, især franske opbyggelsesbøger, og da han havde flere voksne sønner og døtre hjemme, holdt han ikke blot huslærer, men søgte også selv at sætte belærende samtaler i gang, tit på fransk. Hans dygtighed i det franske sprog var så kendt, at den danske regering brugte ham til at oversætte stridsskrifterne mod Gottorp på fransk. I hans hus tilegnede den lærelystne unge mand sig ikke blot færdighed i det franske sprog, men gennem sin læsning og samtalerne med morbroderen blev han kristelig vakt. Han kom dertil som en temmelig søvning men rettroende teolog, men da han rejste derfra, betød kristendom for ham noget langt større end teologi. Han blev fra den tid af, om end noget pietistisk påvirket, ualmindelig frisindet i sit forhold til andre kristne, ikke blot reformerte, men også katolikker, hvorsomhelst han fandt virkelig fromhed.

I foråret 1719 drog han til Kristiania for at tiltræde en plads som huslærer hos en general. Da han kom til Norge, var pladsen besat. En ven foreslog ham at søge en af de ledige feltpræst-stillinger. Men han vilde ikke bestikke biskop Deichmann, og fik derfor ikke pladsen. Snart fik han dog en anden lærerstilling, og i sommeren 1720 drog han udenlands som rejseledsager for søhelten Ivar Hvitfelds søn Claus. Rejsen gik over Nederlandene, hvor han venskabeligt omgikkes reformerte præster og besøgte dronning Elisabets (Kristiern II.s dronnings) grav i

Gent, og derfra til England. De engelske kirkeforhold tiltalte ham ikke meget, og da han så Shakespeares »Hamlet« på teatret, fæstede han sig nok mest ved de uhistoriske træk i stykket. Der er intet, som tyder på, at England har haft en lignende betydning for Pontoppidan som nogle år tidligere for Holberg.

Fra England blev Pontoppidan kaldt hjem for at overtage et præstekald på Fyn, men det gik som i Norge, da han kom, havde en anden fået kaldet. Dette blev anledningen til, at Pontoppidan kom til Als.

Hertug Joachim Frederik af Nørborg, Søbygård og Pløn havde selv ingen sønner, og hans nærmeste slægtninge var fætteren, hertug Johan Adolf Ferdinand Carl, som var katolik og derfor ikke kunde arve i det danske rige, og broderen Christian Carls søn i et ustandsmæssigt ægteskab, Carl af Carlstein. Den fynske frue, som havde interesseret sig for Pontoppidan, skaffede ham nu 1721 pladsen som lærer for Carl af Carlstein, der efter sin faders død opholdt sig i Nørborg. Stillingen blev meget kortvarig, da hertugen døde allerede i februar, og den unge herre så blev hentet til København for at være med ved arveordningen, som varede både år og dag; imens havde Pontoppidan lidt arbejde med at undervise hans søster især i fransk, men ellers megen tid til sin egen rådighed, som han anvendte til læsning og musik, men også til at lære landet og folket at kende. Imidlertid blev han 1723 kapellan i Nørborg og giftede sig med en præstedatter fra Barrit-egnen, Francisca Toxverd. Hans ny stilling skaffede ham ikke få ubehageligheder, da hofbetjentene var fornærmede over, at han rævsede deres lævned, og sognepræsten fandt ham alt for lidt rettroende. Det var derfor sikkert en lettelse for ham,

da han 1726 blev sognepræst i nabosognet Havnbjerg, men også derhen fulgte striden, da den nørborgske præst som provst skulde indsætte ham i hans ny embede. Provsten vilde også tvinge ham til at underskrive Concordieformelen, som aldrig var blevet antaget som bekendelsesskrift i den danske Kirke. Dette satte Pontoppidan sig bestemt imod (hans sogn lå jo i Odense stift), og da hertug Johan Adolf Ferdinand Carl døde uden arvinger (1729), og også de holstenske dele af slægtsarven tilfaldt herren af Carlstein, blév der truffet den ordning, at de sønderjydske dele af hertugdømmet (Nørborg og Søbygård på Ærø) gik over til kongen, og dermed ophørte den særlige hertugelige kirkestyrelse, og Pontoppidan fik fred. 1730 døde hans hustru, som længe havde været meget svag, og næste år ægtede han Helena Danielsen fra Sønderborg. Endnu i 3 år sad han som sognepræst i Havnbjerg, til han i 1734 uden ansøgning blev kaldet til slotspræst i Frederiksborg, og 1735 til dansk hofpræst.

Her skal vi ikke dvæle længe ved hans senere skæbne. Han blev efter Helena Danielsens død endnu engang gift, med Johanna Maria Hofmann fra Skærrildgård, han blev efter kongeskiftet, 1747, biskop i Bergen, men kaldtes 1755 tilbage til København for at lede universitetets omdannelse som dets prokansler. 1764, den 20. december, døde han i København, sikkert mere end mæt af verdslig ære.

Men vi skal se lidt på, hvad opholdet på Als betød for ham, og hvad han derved kom til at udrette.

Pontoppidan var på Als omtrent i 13 år, han var 23 år, da han kom dertil, og 36, da han flyttede derfra. Han kom der som en ung mand, næppe særlig umoden, men dog endnu påvirkelig og modtagelig i

sindet. Han var på forhånd stemt lidt pietistisk, og på grund af hele sin udvikling så han venligt til de reformerte, selv om han ikke var rokket i sin lutherske overbevisning. Ved det hertugelige hof var der flere fromme damer, som var reformerte, og hans samtaler med dem bidrog til at styrke ham i den opfattelse, han allerede havde tilegnet sig. Den blev han da også tro hele livet igennem, og han blev aldrig nogen teologisk kamphane, selv om han engang imellem kæmpede for freden. Hans strid med sognepræsten var netop af den art, men han beklager selv, at han lod sig ægge til at forfatte et stridsskrift i stedet for udelukkende at virke gennem sin forkyndelse. Således blev hans ophold ved det lille nørborgske hof af betydning for hans personlige udvikling som præst.

Den første stilling gav ham rigelig fritid, og denne fritid brugte han til læsning, især af historiske og kirkehistoriske værker. Også efter flytningen til Havnbjerg, hvor han havde kapellan, fik han tid til læsning, og han begyndte allerede nu ved brevveksling med præster rundt omkring i landet at skaffe sig oplysning om mange forhold i de forskellige egne. Hans skrifter fra Als-tiden, som alle er forfattede på tysk, til dels fordi han ønskede at oplyse udlændinge om danske forhold, giver allerede grundtrækkene af hans fremtidige virksomhed.

Han var jo præst, og derfor er det naturligt, at han begynder med religiøse skrifter. Herhen hører den »Samtale mellem en mere end rettroende præst, en stadssekretær og en enfoldig borger om religionen og lærens renhed«, hvori han søgte at forsvare sig overfor sognepræstens blinde nidkærhed. Og herhen hører endnu mere det »Troens klare Spejl«, som han udgav 1727, og som senere i dansk oversættelse (1740)

også i Danmark blev et meget læst opbyggelsesskrift. I det hele gik han meget op i sin præstegæring. Han samlede nabopræsterne til drøftelse af spørgsmål, som meldte sig hos dem under deres gæring som sjælesørgere, og han holdt flittigt bibellæsninger, om sommeren i kirken og om vinteren i sin præstegård, og ved dem kom han de enkelte menighedsmedlemmer nærmere. Da han senere blev biskop i Norge, var han ikke yndet af præsterne, fordi han stillede strænge krav til dem, medens almuens syntes godt om ham, fordi han var »en gemein mand«. Denne ævne til at kunne omgås jævne folk på en jævn måde havde han åbenbart allerede på Als, hvad vi bl. a. ser af følgende, som han fortæller i sit lævnedsløb.

»Ved Mikkelstdags-tid [1733] kom en særdeles gudfrygtig bondekone ved navn Karen Jeppe til mig med de ord: Kære fader, for Guds skyld gør alt hvad I kan til opbyggelse, den stund I er her; ti det varer ikke længe, så mister vi eder. Derfor brug eders korte tid, at endnu nogle syndere måtte omvendes. Jeg vilde vide grunden til hendes spådom; den vidste hun ej selv, men græd og sagde, det bares hende så for. Når hun tænkte på mig, sagde hendes hjærte, at jeg snart gik bort, men hvad vej vidste hun ikke, men hun skulde og måtte opmuntre mig, som sagt er. Dette havde hun ofte tilforn gjort, uden at beråbe sig på en motiv af skilsmisse. Skulde jeg (som årlig skete dengang) rejse til Flensborg, da kom denne kone, som var en af de retsindigste kristne, jeg nogen tid har kendt, og bad mig ågre med mit pund blandt fremmede så vel som hjemme, og vogte mig for mindste uforsigtighed, efterdi mange så på mig og ventede meget af mig.«

Den dristighed, hvormed bondekonen formaner

præsten, og den måde, han tager mod formaningen på, vidner godt om det forhold, der bestod mellem ham og hans menighed. Der er også, som vi senere skal se, andre træk, der vidner i samme retning.

Men den læselystne unge præst nøjedes ikke med religiøse skrifter. Det mindeskrift om København (»Memoria Hafniæ«), som han udgav 1729, Danmarksbeskrivelsen (»Theatrum Daniæ« 1730) og beskrivelsen af reformationen i Danmark (»Kurzgefasste Reformationsgeschichte« 1734) vidner om vidtrækkende historiske og topografiske studier og er forløbere for hans senere stor virksomhed i disse retninger.

Mere umiddelbart knyttet til Als er en bog, som han i det væsentlige samlede allerede 1729, men først udgav ved Reformations-jubilæet 1736: »Everriculum fermenti veteris papistici et diabolici« (Fejekost til at udrense den gamle papistiske og djævelske surdej). Det er et af de vigtigste skrifter til oplysning om overtroen i Danmark, og er da også for nylig udgivet i dansk oversættelse (ved Jørgen Olrik). Her har han benyttet meddelelser fra mange kanter af landet; han fik jo efterretninger fra mange sider til den Danmarksbeskrivelse, som han først langt senere skulde begynde at udgive, den berømte »Danske Atlas« (1763 flg.), forløberen for Traps »Danmark«. Men fra Als stammer nogle af de vigtigste meddelelser. Således har hans nabo, præsten C. Brandt i Guderup, fortalt ham om en kone i Egen (død før 1720), som morgen og aften bad til Thor! Han kender brugen af hørfrø til at fordrive spøgelse med, arvesølv, kirkegårdsuld og juleaske til at læge sygdomme, og messevin til at forjage susen og klingren for ørene. Han ved, at man sætter majrøn især Valborgaften i stalde, på møddinger osv.

Men hans meddelelser kan blive mere personlige. Han siger om en skik »i mit sogn. En barselkone, der efter barnefødselen atter skal indledes i kirken, må vogte sig for at røre ved den indledende præsts kjole eller ved kirkedøren, ellers vil det spæde barn få lige så mange bylder, som kirkedøren har nagler; midlet herimod er: stiltiende at holde det lille barns linned op til kirkedøren.«

Endnu nærmere kilden kommer vi, når han fortæller om, hvad der »engang slap min tjenestepige ud af munden, idet hun, adspurgt om hvorfor hun ikke vilde spinde [mellem jul og nyår], for ramme alvor svarede: Fordi Vorherre er endnu h e e n (som hun sagde på Alsinger).« Udtrykket heden i betydningen u d ø b t har Feilberg endnu hørt i Mellemslesvig (Medelby), når faderen overgav gudmoderen det lille barn med de ord: Her bringer æ dig et hedent barn, bring mig et kristent tilbage! Det er morsomt at lægge mærke til, hvorledes Pontoppidan husker det lille ord.

Han kender også »brandbreve, som sikrer et hus mod brand eller dæmper opstået ildebrand. Jeg har selv som øjenvidne truffet en sådan seddel hos en mand i mit sogn, hvem jeg, da en ildsvåde truede vort nabolag, så utrættelig vandre uden om vulkanen med dette lille brev i hånden.«

Men der er andre vidnesbyrd om, at Pontoppidan har haft både øjne og øren åbne, når han færdedes på Als.

I Almindelighed kan man måske nok sige om Pontoppidans store værker, at de udmærker sig mere ved deres bredde end ved deres dybde, at de er mere fyldige end grundige. Men det skal dog ikke glemmes, at hans store kirkehistorie (»Annales ecclesiæ

Danicæ«. I—IV, 1741—52) og »Danske Atlas« er forudsætningen for Helvegs kirkehistorie og Traps »Danmark«. I et par små afhandlinger, som står i Videnskabernes Selskabs Skrifter I (1745) har han imidlertid vist, at han, når han har tid, og stoffets overvældende masse ikke nøder ham til at benytte fremmed hjælp, kan skrive så god videnskab som nogen.

Den ene af disse afhandlinger er: »Om det danske Sprogs Skiæbne udi Sønder-Jylland eller Slesvig«. Afhandlingen er af den største betydning, fordi det er den første, der offentligt påviser, hvorledes det danske sprog undertrykkes i Sønderjylland. At Pontoppidan er udpræget dansksindet, skønt han har prædikeret f. eks. tysk i Nørborg, er tydeligt nok. Han var nok også en af de første præster i hertugdømmet, som benyttede den 1725 givne tilladelse til helt at undlade at bruge det latinske sprog i messen. I denne afhandling er hans opfattelse tydelig nok.

Han siger, at Slesvig regnes til de tyske lande, men med urette. De tre fjærdedele af befolkningen på landet taler ikke andet end dansk i deres huse (én fjærdedel taler tysk, nogle få frisisk). Han drager også en sammenligning mellem tyskens stilling som overklassesprog her og i de baltiske lande. Som vidnesbyrd om landets gamle danskhed nævner han stednavnene, og tager her sine eksempler fra det fortyskede Sydslesvig, og runestene (man kendte dengang kun Hovslund-stenen). Endvidere fremdrager han kirkehistoriens vidnesbyrd (at landet hørte under Lunds ærkebiskop), lovgivningen (Viborg landsting) og den almindelige historie.

Arsagerne til fortyskningen finder han i tre berømmelige regenters fejlgreb: Valdemar Sejrs oprettelse af hertugdømmet, dronning Margretes afståelse

af dette til de holstenske grever, og Kristian III.s deling af hertugdømmerne. Han ser de tysk fødte superintendenters indflydelse, især Stephan Clotz's, »da han midt i forrige seculo rent afskaffede det danske og indførte, til almuens store sorg og græmmelse, skønt præsteskabet til behag, tysk sprog i alle angelske kirker . . . hvor dansk tales i hver bondes hus, men aldrig høres en dansk prædiken.

Udi det store Tønder-amt så og i amtet Brønlund eller Åbenrå, hvor tysk er endnu langt mindre bekendt end i Angeln, havde selvsamme mer end dumdristige forsæt denne time været udført, hvis den fyrstelige Gottorpske regering var bleven ved magt; ti dermed lod sig afgangne provst Koch ofte forlyde, sigendes det var hertug Friderich, som endte sit løb i den polske krig, hans fulde agt, at hvis han var kommen hjem til rolig regering, vilde han med rod udrydde det danske sprog af alle sine kirker.«

Der har været nogen tvivl om, hvor Pontoppidan har disse efterretninger fra, men der kan ikke være tvivl om, hvad han mener om sagen. Han kender det danske sprogs stilling, og hvad han meddeler, har den hensigt, at henlede de styrendes opmærksomhed på det misforhold, som råder. Man har da også ment, at han har været med til at fremkalde det re-skript, som 1736 (17. maj) blev sendt generalsuperintendent Conradi om en redegørelse for skolevæsenets tilstand i hertugdømmet; det følgende år afkrævedes der provsterne en indberetning om den kirkelige tilstand. Det er muligt, at han og den tyske hofpræst Bluhme, som jo var nordslesviger af fødsel, har haft del heri. Meget kom der jo ikke ud af de store forberedelser, selv om de førte til brugen af danske salmer ved de danske gudstjenester enkelte steder, som i Højer.

Men af Pontoppidans afhandling blev det ialfald klart, at det sprog, som taltes i Sønderjylland, var godt dansk, og mange af de ord, han meddeler, stammer sikkert fra Als. Jeg skal anføre følgende:

bet	mere
blee	senge-lagen
boel	bondegård
framgulv	forstue
foerhemmet	vest eller camisol
gård	have; gærde
hede	brygge
håndklæder	hansker
kost	bryllup
kotlif	undertrøje
kåd	landsbyhus
kløv	inderste kammer
landser	fæstebonde
øve, øyte	råbe
pisel	stor stue
prigle	binde strømper
ray	snart, hastig
søwens	sovekammer
stach ¹⁾	strippe
tikot	tidsfordriv
veus	gedehams
unden	middagsmad

Pontoppidan er vist for øvrigt den første, som har omtalt forskellen mellem østjysk og vestjysk. Sønderjysk går jo her sammen med vestjysk og siger æmand, mens østjysk har manden ligesom skriftsproget. Pontoppidan siger: »dette æ hersker ej alene i Sønder- men også i en stor del af det angrænsende Nørre-Jylland, nemlig indtil hen imod

¹⁾ vist fejl for stap.

Skanderborg«. Om han har kendt dets udbredelse længere nordpå i Vestjylland, er usikkert.

I den anden afhandling i Vidensk. Selsk. Skr. undersøger Pontoppidan, hvad det oprindelige formål har været med bygningen af en jættestue, som var udgravet på Sjælland. Hans afhandling hører til det bedste af ældre oldgranskning, men hovedindholdet vedkommer os ikke her. Derimod lægger vi mærke til, at han også her kommer ind på minder fra sin Alsinger-tid. Han skriver nemlig et sted: »Så vises og i Kæynesz sogn på Als en meget berygtet røver-kule eller hule kaldet Kay-hule, hvor en navnkundig søhane eller fribytter Kay skal have haft sit opholds og tilflugts sted.«

Vi ser således, at Erik Pontoppidans 13 år på Als har haft betydning for hans udvikling på forskellig måde, men også at han efter ævne og lejlighed har søgt at afbetale den gæld han stod i til denne »lykkelige ø«.
